

Unibertsitatea Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizazioa: Euskal Autonomia Erkidegoko kasua

Iratxe Amiano Bonatxea, Jorge Gutiérrez-Goiria, Unai Villena Camarero
Nazioarteko Lankidetzaren eta Garapenerako Buruzko Ikasketen Institutua (HEGOA)
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuak, gaur egun leku askotan atzerakada jasaten ari den arren, garapenerako lankidetzaren ohiko erlazio eta jarduteak berritzea ekarri du; lankidetzaren eragile eta harremanei arreta berezia eskaini die eta lankidetzaren eraldatzailea ahalbidetu duten aukerak sortu ditu.

Garapenerako lankidetzarekiko konpromiso sendoenetakoa duen autonomia-erkidegoa izaki, Euskal Autonomia Erkidegoaren kasua esanguratsua da testuinguru honetan. Hori dela-eta, unibertsitateak EAEko erakunde nagusien garapenerako lankidetzaren politikan izan duen papera aztertu da. Azterketa honek berebiziko arretaz barne hartu ditu ondorengo elementu biak: alde batetik, euskal lankidetzaren hastapenetatik gaur egun arte lankidetzaren politikak diseinatzeko orduan unibertsitateari esleitu zaion papera, eta beste alde batetik, 1988tik 2008ra doan hogeitaz urteko tartean aipatu politikak ezartzean bete duen papera.

GAKO-HITZAK: Garapenerako unibertsitate-lankidetzaren · Lankidetzaren deszentralizazioa · Politiken ebaluazioa.

Universities within Decentralized Development Cooperation: the case of the Basque Country

Decentralized Cooperation, despite its current decline in different places has brought new ways of approaching relationships and practices of development cooperation, emphasizing actors and partnerships involved, and giving rise to new possibilities for transformative cooperation.

In this context, the case of the Basque Country is relevant for being one of the autonomous communities most committed to the cooperation, and a pioneer in some respects. For this reason we analyze the role universities have played in the cooperation policies of the main institutions of the Basque Country, on the one hand reviewing the role assigned to universities in the design of these policies, and on the other hand analyzing how the implementation of these policies has been conducted in a twenty years period (1988-2008).

KEY WORDS: University cooperation · Decentralized cooperation · Policy evaluation.

Jasotze-data: 2014-01-03. Onartze-data: 2014-03-21.

1. Sarrera

Erakunde publikoen garapenerako lankidetzaren politika publikotzat hartzeko modua etengabe ari da aldatzen aspalditik. Edonola ere, Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuaren onuren inguruko adostasuna nahiko erabatekoa izatea lortua genuen unean, funts publikoen jaitsiera bortitza gertatu da administrazio-maila guztietan; hain jaitsiera bortitza, ezen zenbait autorek lankidetzaren modua hau desager daitekeen irudipena duten. Guk, ordea, Unceta eta besteekin (2011: 51) bat egiten dugu, eta gure aburuz, dituen ezaugarri bereziak direla-eta, lankidetzaren deszentralizatuak egokia eta sustatua izatea merezi du oraindik ere.

Nazioarteko testuingurua aldatzearekin batera, garapenarekin zerikusia duten arazoak ere aldatuz joan dira. Arazo berriek ohiko estatu-mailako esparrua gainditu eta garapenerako lankidetzaren beharren eraldatzea ekarri dute. Ingurumen, finantza-merkatu eta bestelako hainbat gaiekin zerikusia duten mundu-mailako arazoei lankidetzaren multilateralaren esparrutik bilatu nahi izan zaie konponbidea. Haatik, aldi berean, tokiko ikuspegiaren bitartez konpontzekoak diren beharrak agertu dira, deszentralizazio-prozesuak kasu. Prozesu horiek tokiko esparruan giza garapenarekin lotura estua dute, eta lankidetzaren deszentralizatuak beraien konponbiderako ekarpen ugari egin ditzake.

Espainiako Estatuaren garapenerako lankidetzaren gobernu ez zentralen parte-hartzea 80ko hamarkadatik aurrera hazi eta aktiboago bihurtuz joan zen. Hazkundearen arrazoia gizarte-mugimenduen presioa izan zen; presio horrek eraginda, tokiko gobernuak garapenerako lankidetzaren beren agenda politikoan barneratuz joan ziren, hala nola beren politika-dokumentu zuzentzaileetan islatuz. Gizarte-mugimenduen eskakizunei erantzuna emateaz gain, garapenerako lankidetzaren bidez tokiko gobernuak atzerrian jarduerak burutzeko aukera topatu zuten, beren hazkundea bultzatuz. Hainbat autorek Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuaz aztertu dute, eta luze eta zabal idatzi dute haren inguruan, haren ezaugarri bereizgarriak identifikatuz eta, eraikitzen ari den neurrian, aldatuz doan kontzeptua definitzen saiatu dira (Gutiérrez *et al.*, 2012; Malé, 2006; Martínez eta Sanahuja, 2009; Romero, 2004; Ruiz, 2007; Unceta *et al.*, 2011).

Tokiko gobernuak nazioarteko garapenerako lankidetzaren parte hartzeak lankidetzaren eragile berriak batzeko aukera ekarri du, egikera berriei leku egin dien testuinguru malguagoa ahalbidetuz. Lankidetzaren deszentralizatuak lankidetzaren eragileen arteko elkarlanerako aukera ematen du, eta elkarlanak eragileen politiken inpaktua hobetzea dakar.

Díaz-ek (2006) dioenez, Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuaren ofizialaren helburu garrantzitsuenetakoa hauxe litzateke: elkartze-testuinguru malgu eta maila anitzekoetan gainerako lankidetzaren eragileekin elkarlanean aritzeko kapaz diren tokiko erakundeak eraikitzen laguntzea, garapen-prozesuei ekarpen hobea egin eta itun sozial handiagoa lortzeko.

Estatuaren antolakuntza instituzionala tokiko ikuspegitik egiteak parte-hartzaileragoa den eta izatez balio demokratikoak sustatzen dituen kultura politikoa ahalbidetzen du. Esan daiteke aurreko baldintzek aukera eskaintzen dutela, estatu-maila baino beheargoko mailako gobernuen ekintza-eremutik, itun sozialerako gune ezin hobea eraikitzeko.

Edonola ere, lankidetzaren deszentralizatua ez da kontzeptu itxia, eta horrek analisi-parametroen arabera adierak ahalbidetu dizkio, oraino haren definizio jakin bakar bat adostea ezinezkoa gertatu delarik. Hori horrela, lankidetzaren deszentralizaturako hainbat tipologia eta eredu definitu dira, besteak beste:

- Parte hartzen duten lankidetzaren eragileen arabera, bi eredu ezberdin daitezke. Lehenengoa lankidetzaren eredu deszentralizatu mugatua da, eragile gisa gobernu deszentralizatuak soilik kontuan hartzen dituena. Bigarrena, aldiz, kontzeptu zabalagoa da eta ikuspegi inklusiboduna; gobernu ez zentralizatuaren gain, gizarte erakundeak, sindikatuak, unibertsitateak, enpresak, kooperatibak eta estatu-mailaz azpiko erakundeak jotzen ditu lankidetzaren eragiletzat.
- Malé-k (2006) lankidetzaren deszentralizatu publikoari eskaintzen dio arreta eta aurkezten duen tipologia gaur egungo ekintzak gaiaren arabera sailkatzen ditu: laguntza humanitarioa, tokiko politika publikoari babesa eta erakundeen sendotzea, garapen ekonomikoa, presio politikoa tokiko boterea erabiltzeko moduaren baldintza orokorrak aldatzeko, eta, azkenik, kultura-aldaketa eta gizartearekiko harremana.
- Martínez eta Sanahuja-k (2009) bi eredu aurkezten dituzte: eredu bertikala eta eredu horizontala. Eredu bertikala «tokiko gobernuak zabalduko laguntza» kontzeptuan oinarritzen da, ohiko lankidetzaren eredu hartzailerik logikari jarraitzen dio eta bertan unibertsitateek ia ez dute lekurik. Eredu horizontalak, berriz, garapenerako lankidetzaren ulerkera horizontalari jarraitzen dio eta erkideen elkarrenganako interesetan oinarritzen da. Eredu horizontala eredu bertikala baino inklusiboagoa da lankidetzaren eragileei dagokienez; izan ere, gizarte hainbat sektore barne hartzen ditu —besteak beste mugimendu sozialak—, hala nola erakunde sindikalak, enpresak, kooperatibak eta unibertsitateak. Edonola ere, oso zaila da praktikan eredu bertikal edo horizontal garbiak aurkitzea; gehienetan aldatuz doazen eredu nahasiak ematen baitira.

Definizioak definizio eta tipologia, garapenerako lankidetzaren deszentralizatuaren izaera parte hartzeko azpimarratzekoa da. Lankidetzaren deszentralizatuak ez du bakarrik gizarte zibila barne hartzen; areago doa eta beste hainbat eragile barne hartzen ditu, lankidetzari bulkada eta balio erantsi berria emateko gai direnak. Hori da, hain zuzen ere, unibertsitatearen kasua.

Euskal Autonomia Erkidegoaren kasuan 1/2007 Legeak, Garapenerako Lankidetzari buruzkoak, zioen adierazpenean azaltzen duenez, Euskadin gauzatzen den garapenerako lankidetzaren deszentralizaturat hartzen da eta ondorengo eran deskribatzen du:

Erakunde azpiestataletatik eta toki-erakundeetatik bideratzen da, eta gizarte zibilaren inplikazio handiagoa du ezaugarri. Izan ere, gizarte horrek autonomia-erkidegoko eta tokiko administrazioei, hurbilago dituelako neurri batean, bereziki eskatzen die lankidetzaren elkartasunaren eta giza garapeneraren errespetuaren printzipioetan oinarritzea. Halaber eskatzen die jardueren erreferentzia batez ere komunitateak eta herriak izatea —horietan denboran irauten duten harremanak sortzen dira—, eta ez estatuak eta horien administrazio orokorrak, horiekiko lankidetzaren

kanpo-politikaren epifenomeno bat izaten baita, herrialde emailearen egoeraren arabera.

Gure aburuz, lankidetzaren deszentralizatuak lankidetzaren harremanak ulertzeko era berria eskaintzen du. Potentzialki bada ere, lankidetzaren ikuspegi berri bati leku egiten dio; parte-hartzean eta lankidetzaren eragile eta politikaren onuradun diren gizataldeen arteko gertutasunean oinarritzen den ikuspegia.

Aurretik aipatu testuingurua kontuan izanik, azterlan honen hemendik aurrerakoan unibertsitateak Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuko eragile gisa duen potentzialtasuna aztertuko da. Ondoren, unibertsitateak euskal erakunde nagusien garapenerako lankidetzaren politikan izan duen papera aztertuko da bi ikuspegi kontuan hartuz: alde batetik, lankidetzaren politikak diseinatzeko orduan esleitu zaion papera, eta beste alde batetik, finantzatu diren ekintzetan izan duen papera. Azkenik, eta amaitzeko, aurretik ikusitako guztiari buruzko hainbat ondorio plazaratuko dira.

2. Unibertsitatearen eginkizuna Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuan

Aipatu den testuinguruan beharrezkoa iruditu zaigu unibertsitatearen paper bereziari buruz hausnartzea. Aldi berean, beharrezkoa iruditu zaigu nazioarteko lankidetzaren unibertsitateak duen presentzia indartzeko moduei buruz hausnartzea. Gure aburuz, lankidetzaren finantza-baliabideen transferentzia huts gisa hartzen duen ikuspegia gainditu beharra dago. Behin ikuspegi hori gaindituta, helburuei dagokienez homologoak izan daitezkeen erakunde eta lankidetzaren eragilearen arteko elkarrenganako harreman horizontaletan oinarritutako lankidetzaren lortu behar da.

Unibertsitatea ez zen lankidetzaren deszentralizatuaren panoraman bat-batean azaldu; haren lana hegoko herrialdeetako unibertsitateekin truke-programa eta lankidetzaren jardueraren puntualen bitartez hasi zen, gehienetan unibertsitateko pertsona edota departamentu jakinek sustatzen zituztenak. Kasu askotan, ekintza horiek, izan duten bilakaeran, unibertsitateko gobernu eta erantzukizun-organoen arreta bereganatu dute, plan estrategiko eta egite-planetan barneratu dituzte, eta hainbat kasutan, lankidetzaren unibertsitate-erakundeetako politika bihurtzera iritsi da.

Unibertsitateek beren plangintza estrategikoan lankidetzaren politikak barneratzen hastea, Europa mailan gertatzen ari zenaren ildotik joan zen. Izan ere, 1998an Europar Batasuneko Kontseiluak, 1998ko uztailaren 17ko 16/59 Araudia, lankidetzaren deszentralizatuari buruzkoa, kaleratu zuen. Bertan, lankidetzaren eragilearen arteko kategoria gisa «irakaskuntza- eta ikerkuntza-erakundeak» sartu ziren, eta unibertsitatea modu esplizituan aipatzen ez bazen ere, aipatu kategorian sartzen zela uler zitekeen. Urte batzuk geroago, 2004an, Araudiaren berrikuspena egin zen eta lankidetzaren europarrean estatuek aparte eragileek izandako parte-hartzea ebaluatu ostean, eragile berriak sartu ziren Araudian, horien artean unibertsitatea.

Espainiako Estatuan ere, unibertsitatea lankidetzaren eragile gisa politikan sartzea bilakaera propio baten ondorio izan zen. 2008tik aurrera, gobernu zentralaren Lankidetzaren Urteko Planetan (gaztelaniazko siglen arabera PACI) unibertsitatea aparte eragile gisa agertzen hasi zen. Agerpen hori Espainiako Unibertsita-

teetako Errektoreen Kontseiluak (gaztelaniazko siglen arabera CRUE) egindako hausnarketa- eta konpromiso-dokumentuek lagundu eta babestu dute.

Aipatu hausnarketa- eta konpromiso-dokumentuei dagokienez, aparteko garrantzia dute ondorengo biek: 2000. urtean enuntziatutako Garapenerako Unibertsitate Lankidetzaren Estrategiak (gaztelaniazko siglen arabera ESCUDE) eta 2006an onetsitako Garapenerako Lankidetzaren arloan Unibertsitateko Jokabide Kodeak.

ESCUDE garapenerako lankidetzaren arloan unibertsitateen erantzukizuna bultzatzeko saiakera gisa sortu zen. Haren helburu nagusietako bat Espainiako Estatuko unibertsitateek garapenerako lankidetzarekiko duten konpromisoa gizar-teari erakustea zen, baita unibertsitateek egindako garapenerako lankidetzajardueren garrantzia estrategikoa bistaratzea ere. Gizarte- eta ekonomia-garapen prozesuetan unibertsitatearen lankidetzaren bezala definitzen duen estrategia Garapenerako Unibertsitate Lankidetzaren da. Eta onartzen du unibertsitateak bere egitekoari dagokionez aniztasun zabala duela (bere funtzio soziala, eragile sozioekonomiko izaera, eta interes-gatazkak sortzen direnean solaskide izateko duen ahalmenagatik) eta garapenerako lankidetzaren arloan esperientzia oparoa duela.

Aipatu dokumentuan lau xede finkatzen dira, eta haiek lortzeko beharrezko helburuen deskribapena egiten da:

- 1. Gutxien garatutako herrialdeetako bizi- eta lan-baldintzak hobetzea**, bertako unibertsitate-sistemak edota garapenerako ikerkuntza indartzearen bitartez.
- 2. Elkartasuna, kontsumoa, merkataritza eta ekoizpen-ohitura bidezko eta arduratsuak sustatzea**, garapen jasangarriaren ikuspegitik, azpigarapenaren errealitatea eta eraginak erakusten dituzten sentikortze-programak bultzatuz.
- 3. Garapenerako lankidetzaren eragileen arteko koordinazioa**, unibertsitate bakoitzean, unibertsitateen artean eta beste eragile batzuekin batera elkar-lanean jarduerak antolatuz.
- 4. Espainiako Estatuko Unibertsitateen Garapenerako Lankidetzaren Programa**, finantzaketa-oinarri egonkorrak finkatuz.

Estrategiaren eraginkortasuna hobetzeko zera proposatzen da, esfortzuak Espainiako Estatuko unibertsitate-sistemak estrategikotzat jotzen dituen gai, herrialde eta guneetan kontzentratzea. Eta unibertsitateek bete ditzaketen funtzioen artean ondorengo gai-multzoak gailentzen dira:

- **Formakuntza eta heziketa**. Hasierako formakuntza, garapenerako heziketa eta etengabeko heziketa barne hartzen ditu eta garapen-estrategia zehatzak bultzatzera bideratzen da, giza baliabideen gaitasunak hobetzearen bitartez.
- **Esperientziak elkartrukatzea baliabideak elkartrukatuz**. Funtzio honek nazioarteko komunitate zientifiko, akademiko eta profesionalak eratzea ahalbidetuko du.

- **Inguruko gizartean eragitea.** Gizarteak geroz eta gehiago eskatzen die unibertsitateei sentikortze eta garapenerako heziketa-jarduerak antolatzea.
- **Garapenerako ikerkuntza.** Beharrezkotzat jotzen da arreta berezia eskaintzea garapenaren eta lankidetzeta-metodoen inguruko ikerkuntzari, hala nola garapenaren helburu edota prozesuei bideratutako edozein ikerkuntza motari.
- **Teknologia-transferentzia.** Unibertsitateek gai izan beharko lukete eskaintzen duten formakuntzaren bitartez, teknologia-garapenerako lankidetzeta-programetan ematen diren tokiko baldintzetara era egokian doitzeko.

Urteak pasa ahala Espainiako Estatuko unibertsitate gehienak beren eguneroko lanean estrategiako hainbat puntu sartuz joan ziren. Bilakaera hori indartzera etorri zen 2006an CRUEko Nazioarteko Harremanetarako Unibertsitateko Espainiar Batzordeak (gaztelaniazko siglen arabera CEURI) onetsitako Garapenerako Lankidetzaren arloan Unibertsitateko Jokabide Kodea. Jokabide-kode hori ESCUDE era egokian implementa zedin laguntzeko tresna erabilgarria izateko helburuarekin sortu zen. Horrela, garapenerako unibertsitate-lankidetzeta, haren helburua eta unibertsitateko kideen parte-hartzea zehaztasun handiagoz definitzen ditu. Horrez gain, unibertsitateak lankidetzeta burutzen duten hegoko erakunde eta bertako garapenerako lankidetzaren gizarte-eragileekin izan beharreko harremana zehazten du.

Edonola ere, garapenerako unibertsitate-lankidetzaren izaerari buruzko eztabaida bizia izan zen Jokabide Kodea adosteko lanean, baita Kodea onetsi ostean ere. Bertan garapenerako unibertsitate-lankidetzeta honela definitzen da: munduan bake, ekitate, giza garapen eta ingurumeneko iraunkortasuna lortze aldera bultzatutako jarduerak multzoa. Esplizituki bereizten dira Garapenerako Unibertsitate Lankidetzeta, unibertsitatearen arteko lankidetzeta eta unibertsitatearen nazioarteratzea, ezberdintzen dituen ezaugarri nagusia garapenerako lankidetzak bere-berea duen elkartasun-balioa izanik.

Akademia-mundutik ere hainbat autorek unibertsitateek burutzen duten garapenerako lankidetzari arreta ipini diote (Alonso, 2006; Arias eta Molina, 2006; Boni *et al.*, 2011; Polanco *et al.*, 2012; Unceta, 2007, besteak beste), dituen potentzialtasun, muga eta erronkei erreparatuz. Ildo horretatik, eta ESCUDErekin bat eginez, Unceta-k (2007) garapenerako unibertsitate-lankidetzeta jarduerak lau multzo nagusitan banatzea proposatzen du. Banaketa hau oso erabilgarria gerta daiteke unibertsitateek lankidetzeta deszentralizatuan duten potentzialtasuna aztertzeko, eta ondorengoa da:

- Gradu eta graduondoko formakuntzaren esparruko jarduerak.
- Ikerkuntzaren esparruko jarduerak.
- Laguntza teknikoa eta garapenerako lankidetzeta-proiektuak beste herrialdeetan.
- Hedapen eta sentikortzearen esparruko jarduerak.

Unibertsitateak lankidetzaren deszentralizatuaren betetzen duen papera aztertu aurretik, aurreko marko teorikoa kontuan izanik, egokia iruditu zaigu unibertsitateari esleitu ohi izan zaizkion funtzioen errepasoa egitea.

Cervera-k (2011) dio unibertsitatea giza garapena sustatzeko eragile pribilegiatua dela eta giza garapenaren esanetara jarri beharko litzatekeela, haren eginkizunaren osagaiak honela definituz:

- i. Lehenik eta behin jakintzaren sorkuntza kritikoa eta sorkuntzaren babesa. **lkerkuntzari** lotutako funtzioaz ari da, zeina nahi eta nahi ez oinordetzan hartutako jakintzaren inguruko hausnarketa kritikoa oinarritzen den.
- ii. Bigarrenik jakintzaren transmisio eta hedatzea, eta jakintza gizartearen esku jartzea **formakuntzaren** bitartez. Formakuntzaren helburua zera da, jasotzen dutenek jakintza modu sortzaile eta potentzialki ustekabekoan erabiltzea, erabilera publiko zein pribaturako, norbanako bakoitza libreki aukeratzeko duen moduan gara dadin.
- iii. Hirugarrenik gizartearen eragin eta gizartearengan inpaktua izateko helburua duen **transferentzia**. Unibertsitatearen jarduerak gizarteko errealitatea hobetu eta eraldatzera bideratuta daude.

Unibertsitatearen eginkizun eta lankidetzaren ikuskeraren harira, gogoan hartu beharra dago unibertsitatearen papera lankidetzaren eragile gisa oraindik ere eraiki eta definitua izateko prozesuan dagoela. Izan ere, unibertsitateak eragile finantzazko izan daitezke, baina baita gauzatzailerak ere, beren jarduerak modu autonomoan garatuz edota beste erakunde batzuek —zentralizatu zein deszentralizatu— finantzatutako programak aurrera eramanez.

3. Unibertsitatea (eta haren ohiko zereginak) euskal erakunde nagusien garapenerako lankidetzan

Beren lankidetzaren politiken ezinbesteko zatia izan arren, unibertsitateek modu autonomoan garatzen dituzten jarduerak oraindik ere prozesu hasiberrian aurkitzen direla esan daiteke. Euskal Autonomia Erkidegoaren kasuan, jardueraren mota horiek unibertsitateko aurrekontu orokorretik edota % 0,7 elkartasun-funts edo antzekoetatik bideratzen dira.

Unibertsitateek beren funtsekin finantzatutako jardueraren horiek oraindik ere politika-eran erabat artikulatu gabe daude. Euskal Autonomia Erkidegoko unibertsitateen kasuan, esaterako, oraindik ere ez daukagu aipatutako diren dokumentu programatikoekin konparagarria den planik. Edonola ere, alor honetan aurrerapen handiak egin dira, eta horren kasu da Euskal Herriko Unibertsitatea, garapenerako lankidetzarako bulego bat eta lankidetzaren kontseilu bat martxan jartzeaz gain, bere Lankidetzaren Plana lantzen ari dena.

Horrela, Euskal Autonomia Erkidegoko unibertsitateen garapenerako lankidetzaren ibilbidea aztertzeko, datuen eskuragarritasuna eta azterlanaren irispenera kontuan izanik, arreta euskal erakunde nagusien garapenerako lankidetzaren politikan unibertsitateek izan duten parte-hartzean jartzea erabaki da, eta ez unibertsitateen lankidetzaren propioan.

Ikuspegi horrekin, unibertsitatea beren garapenerako lankidetzan sartu duten EAEko erakunde nagusiak¹ (Eusko Jaurlaritza, foru-aldundiak eta hiriburuetako udalak) aztertuko dira atal honetan. Azterketa burutzeko, lehenik eta behin erakundeok sortu dituzten politika-dokumentu nagusiei erreparatuko diegu, hau da, lege eta plan zuzentzaileei. Ondoren, garapenerako lankidetzaren politika horien babespean unibertsitateek abian jarritako jardueren erreparatuko diegu, 1988 eta 2008 artean erakundeok finantzatu dituzten ia 7.000 jardueren artean bilaketa eginez.

Kontuan izan behar da aztergai dugun euskal lankidetzaren kasua oso esanguratsua dela, bai aipatu erakundeek eskainitako baliabide ugariengatik, baita horietako zenbait erakundeek izan duten izaera aitzindariagatik ere (Gutiérrez *et al.*, 2012; betan Garapenerako Lankidetzaren Deszentralizatuak Espainiako Estatuan eta Euskal Autonomia Erkidegoan izan duen garrantzia zehatzago ikus daiteke).

3.1. Unibertsitatea euskal erakunde nagusien garapenerako lankidetzaren politiken dokumentuetan

Analisi hau burutzeko, euskal erakunde nagusiek gaur egun arte kaleratu dituzten garapenerako lankidetzaren politiken dokumentu programatikoak aztertu dira, besteak beste: 2007ko Garapenerako Lankidetzari buruzko Legea, eta Eusko Jaurlaritza, EAEko foru-aldundi eta Bilbo, Donostia eta Gasteizko udalen Plan Zuzentzaile eta Estrategikoak (ikus 1. taula).

Hasteko, unibertsitatea lankidetzaren eragile gisa hartzeari dagokionez, aipatzekoa da Bilboko Udalak soilik identifikatzen duela unibertsitatea ezaugarri berezidun lankidetzaren eragile gisa. Gainerako erakundeek, edo hondar-eragile gisa hartzen dute GGKEak ez diren gainerako irabazi-asmorik gabeko erakundearen artean, edo ez dute aipatu ere egiten; Donostia eta Gasteizko udalak eta hiru foru-aldundiak kasu.

Unibertsitatearen eginkizunaren osagai garrantzitsuenetakoa den ikerkuntzari ez zaio ia arretarik eskaini lankidetzaren politika hauetan; eta arreta eskaini zaionean, Garapenerako Heziketaren esanetara dagoen tresna gisa ikusi da, edo laguntzaren kalitatea eta eraginkortasuna neurtzeko tresna gisa. Eusko Jaurlaritzak bere lehenengo Plan Zuzentzailean jakintzaren sorkuntzan duen oinarriko zeregina aipatzen bazuen ere, Bilboko Udalak baino ez du ikerkuntza sartu bere plangintza-dokumentuetan.

Unibertsitateak plan zuzentzaileetan agertzen direnean, oro har, formakuntzaren alorrean erakunde espezializatuak izateari esker agertzen dira. Euskal erakundeek unibertsitateak giza baliabideak garapen eta lankidetzan trebatzeko gai diren eragile gisa ikusten dituzte nagusiki, eta bestelako eragileak trebatzeko lankide estrategiko gisa.

Bestalde, baina era askoz ere murriztagoan, unibertsitatea sentikortze-jarduerak aurrera eramateko gune gisa edota garapenerako lankidetzaren proiektu propioak gauzatzeko dituen eragile gisa ikusten da.

1. Garapenerako lankidetzaren burutzen duten euskal erakunde nagusien artean Euskal Funderoa ere legoke. 1988an eratu, tokiko korporazioak eta euskal eremuko udal-izaeradun beste hainbat erakunde biltzen dituen irabazi-asmorik gabeko elkarte da, eta lankidetzaren ibilbide propioa egin du, unibertsitatearekin erlazio estua izanik. Hala ere, Euskal Funderoa ez da azterlanetan sartu, zehazki erakunde publikoa ez izanik, haren kasua ez delako konparagarria.

1. taula. Unibertsitatea euskal erakunde nagusien garapenerako lankidetzaren planifikatzeko dokumentuetan.

DOKUMENTUA	UNIBERTSITATEA ERAGILE GISA	IKERKUNTZA	FORMAKUNTZA	BESTERIK
1/2007 Legea, Garapenerako Lankidetzari buruzkoa	«Beste entitate batzuk» multzoan sartzen du, beste hainbatekin batera	Jakintza erakundeak unibertsitateak betetzen duen oinarriko papera aintzat hartzen da	Pertsonak garapen eta lankidetzaren inguruan trebatzeko unibertsitateak betetzen duen oinarriko papera aintzat hartzen da	Unibertsitatea sentikortzerako gune interesgarri gisa ikusten da, baliabide tekniko eta gaitutako giza baliabide ugari dituela onartuz
Eusko Jaurlaritzaren 2004-08ko Garapenerako Lankidetzaren Plan Zuzentzailea	«Beste entitate batzuk» multzoan sartzen du, beste hainbatekin batera	Hainbat esparrutan (ebaluazioa, garapenerako heziketa) ikerketak duen garrantzia onartzen da, egiteko horretarako unibertsitatea aipatu gabe	Unibertsitatea beste lankidetzaren eragileen gaitasunak indartzen laguntzeko erakunde estrategikotzat hartzen da	
Eusko Jaurlaritzaren 2008-2011ko Gida Plan Estrategikoa	«Beste entitate batzuk» multzoan sartzen du, beste hainbatekin batera	Ikerkuntzarako egite-lerro espezifiko bat aurreikusten du eta garapenerako heziketaren esparruan sartzen du, alabaina, unibertsitatea aipatu gabe		
Bilboko Udala: Garapenerako Lankidetzaren Plan Zuzentzailea 2006-09	Eragile berezi gisa azaltzen da			
Bilboko Udala: Garapenerako Lankidetzaren II. Plan Zuzentzailea 2010-13	Eragile berezi gisa azaltzen da	Unibertsitateak burutzen duen ikerkuntza-ekintza aipatzen da	Unibertsitatea formakuntzaz gaitzen da (garapenerako lankidetzari buruzko graduondoko ikasketak eskainiz)	Hegoko hainbat unibertsitatekin elkarlanean proiektu pilotuak aipatzen dira
Donostiako Udala: Giza garapen iraunkorrerako, Lankidetzaren eta Plan Zuzentzailea 2012-15	Ez da azaltzen			
Gasteizko Udala: Garapenerako Lankidetzaren Plan Zuzentzailea 2010-13	Ez da azaltzen	Behin bakarrik aipatzen da kalitate eta eraginkortasunaren harira, egiteko horretarako unibertsitatea aipatu gabe	Unibertsitatearekin elkarlanean aintzat hartzen da lankidetzaren eragileen formakuntzarako	
Foru Aldundiak: Plan Zuzentzailea 2009-11	Ez da azaltzen			

Iturria: egileen elaborazioa.

Politika publikoen inguruko planifikazio- eta hausnarketa-prozesuetan parte hartzeko aukerari dagokionez, euskal erakundeek sortutako parte-hartze organoei erreparatu diegu. Aztertutako erakunde gehienek (foru-aldundiek izan ezik) «Lankidetzaren Kontseilu» bat duten arren, horietako bakarrean ere ez da unibertsitatearen parte-hartze esplizitua sustatzen. Beste autonomia-erkidego batzuetan, ordea, lankidetzaren kontseiluetan unibertsitatearen parte-hartzea ematen da.

Zazpi erakundeen garapenerako lankidetzaren planifikatzeko dokumentuak aztertu ostean, ondorengo atalean unibertsitateak politika horien babespean izan duen parte-hartzea aztertzeri pasatuko gara.

3.2. Erakundeen Garapenerako Lankidetzaren Politiken Babespean unibertsitateek aurrera eramandako jarduerak

Unibertsitateak EAEko erakunde nagusien lankidetzaren politikan izan duen parte-hartzea aztertzeko, 1988tik 2008ra doan denbora-tartea barne hartzen duen datu-basea osatu eta erabili dugu. Datu-baseak denboraldi horretan erakundeek finantzaturako mota guztietako ia 7.000 ekintza gordetzen ditu.

Hasteko oinarritzkoa iruditu zaigu, erakundeek finantzaturiko proiektu eta programetan unibertsitateak lankidetzaren eragile gisa izan duen garrantzi erlatiboari erreparatzea. Horretarako, garapenerako lankidetzaren ekintzak burutzeko diru-laguntzak jaso dituzten eragileak multzoka banatu ditugu (ikus 2. taula).

2. taula. Lankidetzaren eragileek kudeatutako zenbatekoak 1988-2008 denboraldian.

LANKIDETZA-ERAGILEAK	KUDEATUTAKO ZENBATEKOA (€)	Guztiarekiko portzentajea
Erakundearen Lankidetzaren Zuzena	16.777.441	% 3,02
Euskal administrazio publikoak eta haiekin loturiko gainontzeko erakunde publikoak	14.164.048	% 2,55
Ikastetxeak	7.017.426	% 1,26
Kolektibo profesionalak	4.232.553	% 0,76
Enpresak, kooperatibak eta teknologia-zentroak	18.449.445	% 3,32
Erlijio-erakundeak	35.388.770	% 6,36
Nazioarteko erakundeak	24.366.048	% 4,38
GGKE	397.624.682	% 71,46
Emakumeen gizarte-erakundeak	1.179.702	% 0,21
Bestelako gizarte-erakundeak	12.676.065	% 2,28
Sindikatuak	3.228.032	% 0,58
Unibertsitateak eta ikastegi eta ikerketa-zentro elkartuak	21.046.792	% 3,80
Beste hainbat	294.487	% 0,05
Guztira	556.445.491	% 100,00

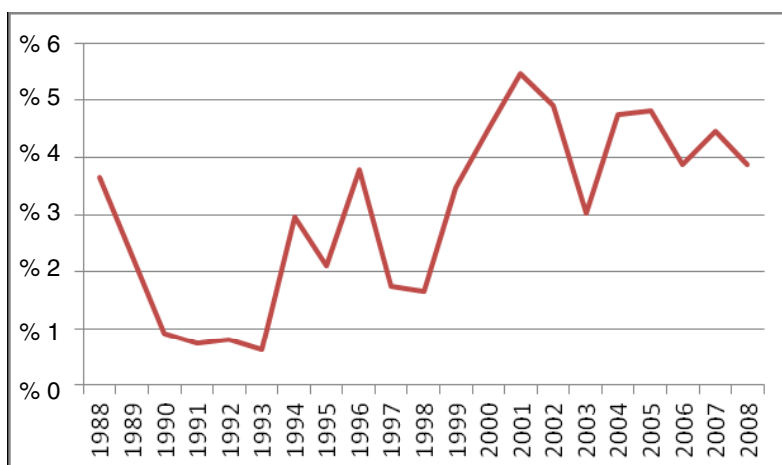
Iturria: egileen elaborazioa.

Taulan ikus daitekeenez, unibertsitatearen garrantzi erlatiboa euskal garapenerako lankidetzaren deszentralizatu txikia da; kontuan harturiko denboraldi osoan eragile guztien artean kudeaturiko zenbatekoa 556 milioi eurokoa izanda, unibertsitateak 21 milioi euro besterik ez du kudeatu. Ikustekoa zenez, GGKEak izan dira euskal garapenerako lankidetzaren deszentralizatu eragile nagusiak, funts guztien % 70 baino gehiago kudeatuz. Gainerako lankidetzaren eragileen artean, erlijio-erakunde eta nazioarteko erakundeek unibertsitateek baino funts gehiago kudeatu dituzte. Edonola ere, funtsen % 3,8ekin, unibertsitateek diru kopuru handiagoa kudeatu dute erakunde publikoek beren lankidetzaren bitartez baino.

Azken finean, euskal garapenerako lankidetzak jarraitu duen eredia gizartearekiko gertutasunean oinarriturikoa izan da, eta bertan unibertsitatearen parte-hartzea oso txikia izan bada ere, ez da beste erakundeena baino nabarmenki txikiagoa izan, GGKEak salbu.

Denboraldian zehar unibertsitatearen parte-hartze erlatiboari dagokionez, eta hasierako urteetako gorabeheraz aparte, 2000. urteaz geroztik urteko funtsen % 4 inguruan egonkoritu dela ikus dezakegu (ikus 1. Irudia).

1. irudia. Unibertsitateek kudeatutako funtsak guztiarekiko ehunekotan 1988-2008 denboraldian.

Iturria: egileen elaborazioa.

3. taulan ikusten da funts hauen banaketa.

**3. taula. Euskal erakundeen funtsak jaso dituzten unibertsitateak
1988-2008 denboraldian.**

	Kudeatutako zenbatekoa (€)	Unibertsitateek guztira kudeatutakoarekiko portzentajea	1. eta 2. ziklo eta graduiko ikasleen portzentajea ²
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)	15.345.783	% 72,91	% 81
Deustuko Unibertsitatea	4.529.062	% 21,52	% 13
Mondragon Unibertsitatea eta erakunde elkartuak	1.088.807	% 5,17	% 6
Besterik / sailkatu gabeak	83.141	% 0,40	
Guztira	21.046.793	% 100	% 100

Iturria: egileen elaborazioa.

Ikus daitekeenez, laguntza gehien jaso dituen UPV/EHU izan da (% 72,91), Deustuko Unibertsitatea (% 21,52) eta Mondragon Unibertsitatea (% 5,17) atzetik dituela. Funtsen banaketa honek elkarrekikotasuna gordetzen du unibertsitateon tamaina erlatiboarekin.

Unibertsitateak eta zentro elkartuek burutu dituzten jarduerak modalitateka aztertzean, unibertsitateak bete duen zereginetan alde nabariak topa daitezke, erakunde publikoek unibertsitateari lankidetzaren eragile gisa eman dioten paperaren arabera.

4. taula. Unibertsitateen jasotako zenbateko eta egindako jarduerak kopurua modalitateka (1988-2008).

	Garapenerako lankidetzaren proiektuak hegoko herrialdeetan	Formakuntza, Ikerkuntza, Dokumentazioa, Sentikortzea, Bekak...	Guztira
Jarduerak kopurua	53	315	368
Zenbatekoa (€)	10.280.789	10.766.004	21.046.792
Lankidetzaren eragile guztiekiko portzentajea	% 2,11	% 17,28	% 3,80

Iturria: egileen elaborazioa.

4. taulan ikustenenez, unibertsitateak erakundeek finantzatutako hegoko herrialdeetan burutu diren proiektuen zati txiki bat besterik ez du kudeatu; apenas guztizko funtsen % 2³. Hala ere, unibertsitatearen garrantzi erlatiboak gora egiten du, guztizko funtsen % 17ra iritsiz, formakuntza, ikerkuntza eta sentikortzearekin loturiko gainerako jarduerari erreparatzean.

2. Espainiako Estatuko Hezkuntza, Kultura eta Kirol Ministerioaren webgunetik atera da ikasle kopurua, erreferentzia gisa, unibertsitateon tamaina irudikatzen.

3. taulan «Laguntza humanitarioa eta premiazko laguntza» modalitatea ez da sartu. Bertan unibertsitatearen parte-hartzea are txikiagoa litzateke, ez duelako mota horretako jarduerak bakarrik ere aurrera eramanez (gainerako lankidetzaren eragileek, ordea, % 6,75 bideratu dute modalitate horretara).

Aipatzekoak dira hemen, atzerrian burututako proiektu eta programak ez diren jarduerak sailkatzerakoan izandako zailtasunak. Ohiko «sentikortzea eta garapenerako heziketa» izendapena edo modalitatea nahiko mugatua da eta erakunde bakoitzak bere ñabardurak ematen dizkio. Arazo hori ekiditen lagunduko ligukeen sailkapen homologaturik ezean, modalitate zabalago batera jo dugu, «sentikortzea» eta «garapenerako heziketa» kontzeptuez gain, bekak, dokumentazio-zentroak, masterrak, eta abar batzen dituenak.

Modalitate zabal horren barruan pertsona zehatzei lotutako jarduera eta beka kopuru handia topatu dugu (213). Beka horiek gehienetan master edo programa jakinei loturikoak dira, besteak beste UPV/EHUko nazioarteko lankidetzaren deszentralizatutako masterra edo Nazio Batuek eta haien hainbat programa (PNUD, UNIFEM...).

Beken modalitate berean sartuta dauden gainontzeko 102 jardueren artean Euskal Autonomia Erkidegoan burutu diren askotariko ekintzak biltzen dira. Horien artean leudeke master eta dokumentazio-zentroei emandako babes zuzena, publikazioak, ikastaroak, jardunaldiak, ikerkuntza-proiektuak, praktika-programak, etab. Jarduera horietan UPV/EHUko Hegoa Institutua gailentzen da. Hegoa Institutuak garapenerako lankidetzaren 25 urte baino gehiagoko jardunbidea du, eta zentzu askotan aitzindaria izan da; egindako jarduera anitzen bitartez hein handi batean EAEko garapenerako lankidetzaren sektorea osatzen eta profesionalizatzen lagundu du. Deustuko Unibertsitateari dagokionez (garrantzi erlatiboan hurrengoak), jardueren gehiengoak Giza Eskubide eta Laguntza Humanitarioko graduondoko ikasketekin zerikusia du. Aurreko guztia kontuan hartuta esan daiteke, giza eskubide eta laguntza humanitarioko formakuntza-jarduerak EAEko unibertsitateek garapenerako lankidetzari egin dioten ekarpenaren zati handia izan direla, eta erakunde nagusien babesak izan dituela.

«Garapenerako lankidetzaren proiektuak hegoko herrialdeetan» modalitateari dagokionez, kasu gehientsuenetan formakuntza eta trebakuntzarekin lotutako gaien inguruko proiektuak izan badira ere, teknologia-truke eta teknologia-transferentziarekin lotutako hainbat proiektu ere izan dira. Aipatzekoa da azterlan honetan ezin izan dela proiektuon edukia aztertu, ez behintzat erakundeek bakoitzari buruz gordetzen duen oinarriko informazioaz haratago. Azterketa horretan sakontzea etorkizuneko azterlanen batean egiteko gelditzen da.

4. Ondorioak

Azterlanean zehar erakutsi den bezala, unibertsitatearen presentzia eta identitatea lankidetzaren eragile gisa euskal lankidetzaren oraindik ere ez dago oso aintzatetsita. Gurean oraindik berrikusteko daude unibertsitateak lankidetzaren jokatzeko duen papera, betetzen dituen funtzioak eta gainontzeko lankidetzaren eragileekiko izan ditzakeen loturak. Beste autonomia-erkidego batzuetan egoera bestelakoa da; izan ere, haietan erakunde publikoek unibertsitatea hein handiagoan izan dute kontuan beren lankidetzaren politikak garatzeko orduan.

Euskal lankidetzaren bultzatu duten erakunde nagusiei erreparaturik, beraien planifikazio estrategikoen prozesuetan unibertsitateari leku gutxi egin diotela ikusten

dugu (Bilboko Udalaren, eta hein txikiago batean Eusko Jaurlaritzaren salbuespenekin), eta gauza bera gertatzen da unibertsitatearekin lotu ohi diren funtzioekin: formakuntza, ikerkuntza eta transferentzia. Deigarria gertatu zaigu zenbait kasutan erakundeotako plan zuzentzaile berriek «unibertsitate» edo «ikerkuntza» eta haiekin lotura duten bestelako hitzak ez aipatzea, edo aipatu badituzte, zeharkako eran aipatu izana.

Zentzu horretan aipatzekoa da erakundeek beren dokumentu programati-koetan erakusten duten garapenerako heziketarekiko kezka. Garapenerako hezi- ketaren alorrean unibertsitateak esateko asko duen arren, eta dokumentuetan esparru formalean jarduerak maiz aipatzen badira ere, hor ere ez da unibertsita- teea kontuan hartzen.

Erakundeek egiten duten lankidetz-eragileei buruzko hausnarketak berak uni- bertsitatearen ikuskera oso eskasa erakusten du; izan ere, batzuetan ez da aipatu ere egiten, eta beste batzuetan «besteak» multzoan sartzen dute, beste hainba- tekin batera.

Bestalde, unibertsitateak planifikazio-dokumentuetan oso presentzia urria izan badu ere, garapenerako lankidetz-eragilearen presentzia zerbait handi-agoa izan da datuak dauzkagun 1988-2008 denboraldian. Garapenerako Hezi- keta modalitatean eragile nagusia izan ez bada ere, gailentasuna eta jarraipena lortu ditu bertan. Jaso dituen laguntzak oinarrikoak izan zaizkio unibertsitateari Garapenerako Lankidetz-eragile eta Lankidetz-eragile Humanitarioko formakuntza espezializa- tua bermatu ahal izateko; horien artean gailentzen dira UPV/EHUK eta Deustuko Unibertsitateak 3 graduondoko ikastaroetarako jasotako diru-laguntzak, hala nola ikastaro horiekin zerkusia duten beka eta praktika kopuru handia. Formakuntzaren inguruko gaiek ikerkuntza eta transferentziaren ingurukoak baino arreta handiagoa jaso dute, ikerkuntza eta transferentzia soilik puntualki eman direlarik. Beste autonomia-erkidego batzuetan EAEn baino ohikoagoa gertatzen da unibertsitateak garapenerako lankidetz-eragilearen parte hartzea, batez ere laguntza teknikoa eskainiz, bakarka zein GGEKak bezalako bestelako lankidetz-eragileekin.

Zenbait kasutan paper garrantzitsua jokatu badu ere, unibertsitateak ez du jakin nola lortu edo ezin izan du lortu berezitasun propioak dituen lankidetz-eragile gisa ikus dezaten, eta are gutxiago erakundeek ikerkuntza- eta teknologia- transferentziaren garrantzia kontuan har dezaten.

Erakunde horien diru-laguntzak euskal unibertsitateek garapenerako lankide- tzarako jaso duten ekarpen kuantitatibo nagusia izan dira eta ibilbide luzea dute dagoeneko. Hala ere, diru-laguntza horiez haratago, EAeko unibertsitateek gara- penerako lankidetz-eragilearen ibilbide propioari jarraitu diote, besteak beste gara- penerako lankidetz-eragilearen egitura propioak sortuz, garapenerako unibertsitate-lankide- tzaren behatokian parte hartuz, edota garapenerako unibertsitate-lankidetz- eragilearen kudeatzeko parte-hartze mekanismoak martxan jarritik.

Zentzu horretan, EAeko erakunde publiko guztien artean koordinatu eta partekaturiko informazio-sistema bat edukitzea beharrezkoa litzateke. Sistema horren bitartez, unibertsitateek abian jarritako jarduerak eta esperientzia arrakas- tatsuenak zabaltzeko aukera legoke, baita hobekuntza estrategikora bideratutako

lana egiteko ere, eta unibertsitate, bestelako lankidetz-eragile eta administrazio publikoaren arteko sare-lana bultzatzeko, espezializazio eta elkarlan markoak eraikiz.

Etorkizunari begira, unibertsitatearen garapenerako lankidetz-jarduerak egonkortzeko, ezbairik gabe lankidetz-eragile gisa bestelako eragileekin elkarlanean bete dezakeen papera argitu beharko da. Guztia ere, elkarlan-prozesu horizontalak eta gardentasuna jokoan jartzeak lankidetz deszentralizatuaren norabidea markatuko duen testuinguruan gertatuko da, lan-estrategietan esku-hartzeko instrumentu eta metodo berriak gehitzeko beharra nabaritzen den testuinguruan.

Bibliografia

- Alonso, J. A. (2006): "La Universidad como agente de cooperación al desarrollo: algunas consideraciones generales", in S. Arias eta E. Molina (arg.), *Universidad y Cooperación al Desarrollo, Cuadernos Solidarios*, 1, UAM, Madril, 29-35.
- Boni, A.; Peris, J.; Hueso, A.; Acebillo, M.; McGee, R. eta Calabuig, C. (2010): "Los discursos de la accountability en la cooperación universitaria al desarrollo", in A. Boni eta A. Hueso, (arg.), *Cuadernos de Investigación en Procesos de Desarrollo*, 3, GEDCE, Valentzia.
- Cervera, J. (2011): "Eficacia y calidad de la cooperación para el desarrollo en el ámbito universitario. El caso español", *Serie Avances de Investigación*, 55, Fundación Carolina, Madril, 73-91.
- CRUE (2000): *Estrategia de cooperación universitaria al desarrollo*. CEURI, Kordoba.
- , (2006): *Código de Conducta de las Universidades en Materia de Cooperación al Desarrollo* [<http://www.ocud.es/sites/default/files/ESCUDE2000.pdf>].
- Diaz Abraham, L. (2006): *La cooperación oficial descentralizada para el desarrollo: perfil de su desempeño en los años noventa*, UAM, Madril.
- Eusko Jaurlaritz (2007): *1/2007 Legea, Garapenerako Lankidetzari buruzkoa* [2007ko martxoaren 8ko EHAA argitaratua].
- Europar Batasuneko Kontseilua (1998): 1998ko uztailaren 17ko 1659/98 (EC) Araudia, lankidetz deszentralizatuari buruzkoa [1998ko uztailaren 30eko Europar Batasuneko Aldizkari Ofizialean argitaratua; <http://europa.eu/legislation_summaries/other/r12004_es.htm>]
- Gutiérrez-Goiria, J.; Villena, U. eta Malagón, E. (2012), "¿Nuevas prácticas o réplica a otra escala? La cooperación descentralizada y su especificidad desde el caso del País Vasco", *Revista de Economía Crítica*, 14, 37-62.
- Martinez, I. eta Sanahuja J. A. (2009): "La agenda internacional de eficacia de la ayuda y la cooperación descentralizada en España", *Documentos de Trabajo*, 38, Fundación Carolina, Madril.
- Malé, J. (2006): "Especificidades de la cooperación descentralizada pública: actores, contenidos y modelos", *Serie de Conferencias del Observatorio de la Cooperación Descentralizada UE-AL*, Observatorio de la Cooperación Descentralizada UE-AL, Montevideo
- Polanco, A.; Llano, L. eta Cacho, Y. (2012): *La Universidad como agente de desarrollo en España*, Publican Ediciones. Universidad de Cantabria, Santander.
- Romero, M. D. H. (2004): "Una aproximación contextual y conceptual a la cooperación descentralizada", in V. Godínez eta M. María del Huerto (arg.), *Tejiendo Lazos entre Territorios. La Cooperación Descentralizada Local Unión Europea-América Latina*, Ilustre Municipalidad de Valparaíso, Valparaíso, 19-51.

- Ruiz Seisdedos, S. (2007): "La cooperación descentralizada, un nuevo modelo de desarrollo: análisis de las relaciones España – Nicaragua", *HAOL*, **15**, 107-120.
- Unceta, K. (2007). *La cooperación al Desarrollo en las Universidades Españolas*, AECID, Madrid.
- Unceta, K.; Amiano, I.; Gutiérrez, J.; Labaien, I.; Martínez, M. J.; Malagón, E.; Sabalza, M.; Villena, U. eta Zabala, I. (2011): *Garapenerako Lankidetzak Euskadin, 25 urte. Erakunde publikoetako politika eta euskal lankidetzak sistema*, Hegoa (UPV/EHU), Bilbo.

